

हिन्दूवर्णमाला र तिनका अधिपति

शङ्करमान राजवंशी

राष्ट्रिय पुस्तकालय नं ४६२८ को श्रीमतोत्तरतन्त्र नामक तन्त्रको पुस्तक छ । हाल सो पुस्तक राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको छ । सो पुस्तक नेवारी लिपिमा लेखिएको छ । यस पुस्तकमा नेवारी लिपिको प्रामाणिक वर्णमाला पाइएको छ । सो वर्णमाला प्रत्येक वर्णका एक एक अधिपति दिइएका छन् । ती यस प्रकारका छन्—

स्वर वर्णमाला

(१)	अ	श्रीकण्ठवागेश्वरी	(२)	ख	चण्ड कालिका
(२)	आ	अनन्त आमोटी	(३)	ग	प्रचण्ड शिवा
(३)	इ	सूक्ष्मीश मायादेवी	(४)	घ	शिवेश घोरामुखी
(४)	ई	त्रिमूर्तीश गुह्यशक्ति	(५)	ङ	एकरुद्र वीरा
(५)	उ	वरीश मोहनी	(६)	च	कूर्म चामुण्डा
(६)	ऊ	अर्धीश प्रज्ञा	(७)	छ	एकनेत्र छागली
(७)	ऋ	हारभूमी निवृत्तित्त	(८)	ज	चतुर्मुख जयन्ती
(८)	ॠ	अतिथीश प्रतिष्ठा	(९)	झ	अजेश झङ्कारिणी
(९)	ऌ	स्थानु विद्या	(१०)	ञ	शम्भेश क्रुद्धनी
(१०)	ॡ	हरशान्ति	(११)	ट	सोमेश्वर कपालिनी
(११)	ए	ज्ञप्तीश ज्ञानी	(१२)	ठ	लांगलीश पूर्णिमा
(१२)	ऐ	भूतीश क्रिया	(१३)	ड	डाकुर लामा
(१३)	ओ	सद्योजात गायत्री	(१४)	ढ	अर्द्धनारीश विनायकी
(१४)	औ	अनुग्रहीश सावित्री	(१५)	ण	उमाकान्त नारायणी
(१५)	अं	क्रूरेश शुक्रादेवी	(१६)	त	आषाढीश तारा
(१६)	अः	महासेन इच्छा	(१७)	थ	दिण्डि ग्रसनी
			(१८)	द	धात्रीश दहनी
			(१९)	ध	मीनेश प्रियदर्शिनी
			(२०)	न	मेषेश नादिनी
			(२१)	प	लोहित पावनी
			(२२)	फ	शिखीश फेत्कारिणी
			(२३)	ब	छगलण्ड वजनी
			(२४)	भ	द्विरण्ड भीषणी
			(२५)	म	महाकाल महाकाली
			(२६)	य	वालीश वायुवेगा
			(२७)	र	भुजंग दीपिनी
			(२८)	ल	पिनाकीश पूतना
			(२९)	व	षडानन्द शिखिवाहिनी
			(३०)	श	वक्रानन्द कुसुमायुधा
			(३१)	ष	श्वेतानन्द लंबिका
			(३२)	स	भृग्वानन्द परमात्मा
			(३३)	ह	लकुलीश अंबिका

व्यञ्जन वर्णमाला

(१)	क	क्रोध शंकटा	(३३)

(३४)

ध

संवत्तं संहारिणी

यहाँ ज्ञ अक्षर छैन । अरु यथावत् दिइएको छ । सो पुस्तकमा दिइएको वर्णमालाको लिपि यस प्रकारको छ—

स्वर वर्णमाला

अ आ ऌ ऍ इ उ ऋ ॠ ऌ ॡ

ए ऐ ओ औ जं ज ४

व्यञ्जन वर्णमाला

क ख ग घ ङ च छ ज्ञ ङ ञ

ट ठ ड ढ ल न थ द ध न

प रू व ळ म य ब ल व

क्ष ष स ह ङ ३

(यो लिपिको उतार मोतिरत्न वज्राचार्यले गरिदिनुभएको हो)

व्याख्या—

वर्णको उच्चारण श्री महादेवबाट प्राप्त भएको हो भनी पाणिनिले बोलेका छन् । जस्तै “इति माहेश्वराणि सूत्राणि” यी सूत्र महादेवबाट आएका हुन् । ती सूत्र पाणिनिले आफ्नो अष्टाध्यायी सूत्रमा उठानमै दिएका छन् । ती सूत्र यी हुन्—

“अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच् । ह्यवरट् । लण् । अमङणनम् । झभञ् । घढधष् । जबगडदश् । खफछठथचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् ।”

यी सूत्र महादेवले डमरुबाट दिएका हुन् भन्ने विद्वान्-हरूको भनाइ छ । यी सूत्रलाई खरं पद्दा साँच्चै डमरुको बोली झैं भान पर्दछ ।

यहाँ स्वरवर्णमा अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ तथा व्यञ्जन वर्णमा कखगघङ, चछजझञ, टठडढण, तथदधन, पफबभम, यरलव, शषसह, सम्म वर्ण दिइएका छन् । यिनै वर्णमध्ये स्वरवर्णमा ह्रस्व (थोरै समयले बोलिने) दीर्घ (ह्रस्वको डब्ल समयले बोलिने) प्लुत (ह्रस्वको तेव्वर समयले बोलिने) स्वरका प्रकारले र उदात्त (उच्च स्वरले बोलिने), अनुदात्त (मीचो स्वरले बोलिने) स्वरित (मध्यम स्वरले बोलिने) को उच्चारणबाट अनुनासिक (मुख र नाकले समेत बोलिने) अननुनासिक (मुखले मात्र बोलिने) का भेदले अ इ उ ऋ को १८ भेद, लृ को दीर्घ नहुनाले १२ भेद, ए ऐ ओ औ को ह्रस्व नहुनाले १२ भेद बताएका छन् । जस्तै १८ प्रकारले अ को भेद निम्न प्रकारका छन्—

अनुनासिकमा	अननुनासिकमा
ह्रस्व उदात्त —१	ह्रस्व उदात्त —१
ह्रस्व अनुदात्त —१	ह्रस्व अनुदात्त —१
ह्रस्व स्वरित —१	ह्रस्व स्वरित —१
दीर्घ उदात्त —१	दीर्घ उदात्त —१
दीर्घ अनुदात्त —१	दीर्घ अनुदात्त —१
दीर्घ स्वरित —१	दीर्घ स्वरित —१
प्लुत उदात्त —१	प्लुत उदात्त —१
प्लुत अनुदात्त —१	प्लुत अनुदात्त —१
प्लुत स्वरित —१	प्लुत स्वरित —१
९	९

अनुनासिकमा ९ भेद र अननुनासिकमा ९ भेद गरी जम्मा १८ भेद भए । यस्तै अरू वर्णको पनि भेद बन्दछन् ।

“अंअः इत्यचः पराबनुस्वारविसर्गौ”

अं यहाँ अदेखि माथिको एक थोपालाई अनुस्वार र अः यहाँ अदेखि परको दुइ थोपालाई विसर्ग भन्ने नाम भए ।

“जञोर्ज्ञः” ज र ञ मिलि ज्ञ बने ।

कषसंयोगे क्षः” क र ष मिली क्ष बने ।

प्राकृतिक नियमानुसार ती वर्णका स्थानविभाजन यसरी गरिएका छन्—

अ क ख ग घ ङ ह विसर्गको कण्ठस्थान
इ च छ ज झ ञ य श को तालुस्थान
ऋ ट ठ ड ढ ण र ष को मूर्धस्थान
लृ त थ द ध न ल स को दन्तस्थान
उ प फ ब भ म को ओष्ठस्थान
ए ऐ को कण्ठतालुस्थान
औ औ को कण्ठओष्ठस्थान

यो कुरो हामीले उच्चारण गर्दा विचार गरिरहेको खण्डमा राम्ररी थाहा हुन्छ । यी प्रत्येक वर्णको रूपलाई अक्षर भनिन्छ । अक्षर ब्रह्माबाट सृष्टि भएको हो भन्ने कुरा वीरपुस्तकालय (हाल राष्ट्रिय अभिलेखालय) चौथालगत नं. ९७२ को ज्योतिषतत्त्व भन्ने पुस्तकमा यसरी लेखिएको छ—

षाण्मासिके तु समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढाण्यतः पुरा ॥

किनभने छ महीनाको समयमानै भ्रान्ति हुन जान्छ भन्ने धेरै समयमा भ्रान्ति किन नहुनु । त्यसैले उहिले ब्रह्माजीले पत्रमा उतारिएका अक्षर सृष्टि गर्नुभयो ।

यो श्लोक गौरीशंकर हीराचन्द्र ओझाको भारतीय प्राचीन लिपिमाला १ पृष्ठमा पनि उद्धरण गरिएको छ ।

नारदस्मृतिमा यस्तो लेखिएको छ—

नाकरिष्यद्यदि ब्रह्मा लिखितं चक्षुरुत्तमम् ।
तत्रेयमस्य लोकस्य नाभविष्यत् शुभा गतिः ॥

(रायवहादुर पंडित गौरिशंकर हीराचन्द्र ओझाको भारतीय प्राचीन लिपिमाला १ पृष्ठबाट)

यदि ब्रह्माजीले अङ्कित उत्तम आँखा नबनाइदिनु भएको भए लोकको यस्तो असल गति हुने थिएन ।

यसरी अक्षर ब्रह्माजीले सृष्टिगर्नुभएको भन्ने कुरा उपर्युक्त शास्त्रबाट ज्ञात हुन्छ । विक्रमको सातौँ शताब्दीमा भारतमा घुम्न आएका चीनिया यात्री हुयेनसाङले पनि भारतवर्षको वर्णमाला ब्रह्माबाट आएको हो, त्यसैको रूपान्तर अहिलेसम्म चलिरहेको छ भनी भनेका छन्* ।

*चीनीया यात्री ह्युएँत्संग, जिसने ई. स. ६२९ से ६४५ तक इस देशकी यात्रा की, लिखता है कि भारतवासियोंकी वर्णमालाके अक्षर ब्रह्माने बनाये थे और उनको रूप (रूपान्तर) पहलेसे अवतक चले आरहे है (वी. वु. रे. वे. व. जिल्द १ पृ ७७) [भारतीय प्राचीन लिपिमाला १ पृष्ठ]

ती अक्षरका अधिपति पनि श्रीमतोत्तरतन्त्रबाट ज्ञात हुन आएको छ ।

अक्षरलाई बुझाउने सङ्केत चिह्न लिपि भनिन्छ । लिपि शब्दको प्रयोग प्राणिनिले अष्टाध्यायीसूत्रमा यसरी दिएका छन्—

दिवविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसङ्ख्याजङ्घावाह्वह्यन्तद्वनुररुःषु ३।२।२१

यसबाट लिपिको प्रचलन पाणिनिभन्दा धेरै अघिदेखि भइसकेको बुझिन्छ । पाणिनिको समय विद्वान्हरूले ठीक निर्णय गर्न सकेका छैनन् । पाणिनिको विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

“पाणिनि बुद्धको अपेक्षा भी प्राचीन होंगे, पर वे कितने प्राचीन थे यह निर्णय नहीं हो सकता । बुद्धका जन्मकाल प्रायः सन् ईस्वीसे ६२३ वर्ष पूर्व अनुमान किया जाता है । अतएव पाणिनि सन् ६२३ ई. से अधिक प्राचीन व्यक्ति होंगे । पर यही नहीं कह सकते कि यह बात कहाँतक प्रमाणसिद्ध मानी जासकती है । (संस्कृतशब्दार्थकौस्तुभको परिशिष्ट ११० पृष्ठ)

यसरी पाणिनि बुद्धभन्दा धेरै अधिका होलान् भनी विद्वान्हरूले अडकल गरेका छन् । पाणिनिका समयमा लिपि कस्तो थियो सो थाहा भएको छैन ! अहिलेसम्म नेपालमा पाइएका अभिलेखहरूमा सबभन्दा पुरानो लुम्बिनीको अशोकस्तम्भको अभिलेख छ । यो स्तम्भ राजा अशोकले राखेको हुनाले अशोकस्तम्भ भनिएको हो । राजा अशोक वि. सं. २०० वर्ष अगाडिका भारतका राजा हुन् भन्ने कुरा इतिहासका विद्वान्हरूको एक मत छ । अशोकस्तम्भमा उल्लिखित लिपिलाई ब्राह्मी लिपि भन्दछन् । अक्षर ब्रह्माजीले सृष्टि गर्नुभएको हुनाले त्यसैको परम्पराले अशोककालको लिपि भनिएको हुनुपर्छ । यस्तै देवनागरी लिपिको विषयमा पनि देवता अधिपति भएका अक्षर हुनाले देवनागरी अक्षर भनी नामकरण भएको हुनुपर्छ । यिनै लिपि पछि कालान्तरमा गएर विभिन्न नामले प्रख्यात भए ।

भारतमा गुप्तसाम्राज्यकालका अभिलेख पाइन्छन् । गुप्तकालका अभिलेखमा पाइएका लिपिलाई गुप्तलिपि भन्दछन् । भारतमा गुप्तसाम्राज्यको समयमा नेपालमा लिच्छविराज्य थियो । त्यस बेला नेपाल कत्रो थियो भन्ने

कुरा बि. सं. ३८७-४३२ ताकाका भारतका राजा समुद्रगुप्तको प्रयोगको अभिलेखबाट विचार गर्न सकिन्छ । सो अभिलेखमा यस्तो उल्लेख गरिएको छ—

“समतटडवाककामरूपनेपालकर्तृपुरादिप्रत्यन्तनृपतिभिर्मालवार्जुनायनयौवियमाद्रकाभीरप्राजूनसनकानीककाकखरपरिकादिभिभ्र सर्व्वदानाज्ञाकरणप्रणाभागमनपरितोषितप्रचण्डशासस्य”

[समतट, डवाक, कामरूप, नेपाल कर्तृपुर, आदि सीमानाका राजाहरूले र मालव, आर्जुनायन, यौधेय, माद्रक, आभीर, प्राजून, सनकानीक, काक, खरपरिक, इत्यादि (गण) हरूले पनि सबै किसिमको कर तिरेर हुकूममा तामेल रहेर सलामीमा हाजिर भएर जसको (समुद्रगुप्तको) कडा स्थितिबन्देजको पालना गर्दछन्]

यहाँ कामरूप भनेको आसाम र कर्तृपुर भनेको गढवालहो । त्यसको बीचमा नेपालको उल्लेख छ । यसबाट नेपालको सीमा पूर्वमा आसामसम्म र पश्चिममा गढवालसम्म थियो भन्ने बुझिन्छ । यस विषयमा विस्तृत विवरण इतिहाससंशोधनको प्रमाणप्रमेय पहिलो भागमा नेपाल शब्दको अर्थ भन्ने प्रकरणमा गरिएको छ ।

अहिलेभन्दा १५०० वर्ष अगाडिका नेपालका लिच्छविराजा मानदेवको चाँगुको स्तम्भाभिलेख पाइएको छ । भारतका राजा समुद्रगुप्तको अभिलेखमा पाइएका लिपि र राजा मानदेवको चाँगुको स्तम्भाभिलेखमा पाइएका लिपिमा त्यतिको अन्तर छैन । नेपालमा लिच्छविकालमा चलेका लिपिलाई पहिले त गुप्तलिपि नै भनिन्थ्यो । अहिले त्यस लिपिलाई लिच्छविलिपि भनी नामकरण गरिएको छ ।

नेपालमा लिच्छविराज्य समाप्त भएपछि मल्लराज्यको उदय भयो । नेपाल उपत्यकाका मल्ल राजाका पालामा नेवारी लिपिको विकास भयो । सो नेवारी लिपि पनि कालान्तरमा गएर विभिन्न नामले प्रख्यात भए । जस्तै भृजिमोल, कुँमोल, कँमोल, हीँमोल, रञ्जना, पाचुमोल, इत्यादि ।

मल्लकालमा नेपालको सीमा सङ्कुचित हुँदै गयो । वि. सं. १४८५-१५३८ ताकाका नेपालका राजा यक्षमल्लका पालामा नेपालको विस्तार विषयमा यस्तो उल्लेख पाइएको छ—

आसीद् विश्वविशोभिनिर्मलयशोराशौ रघोरन्वये
विख्यातो जययक्षमल्लनृपतिर्दातावदाताशयः । यो राज्यं
मिथिलां विजित्य मगधं गत्वा गयां पौरुषान् यो
नेपालमकण्टकं व्यरचयद् जित्वा नृपान् पार्वतान् ॥
प्राच्यां यो वंगदेशं तदनु सुरनदीं दक्षिणे दिग्विभागे
विख्यातः पश्चिमायां प्रविलसदसिना गोरखापालपातः ।
भूमि सप्ताहगम्यामपि धनददिशो योऽवधीकृत्य भुक्त्वा
रेमे दोण्डण्डशौण्डः प्रवरतरलसत्काण्डकोदण्डपाणिः ॥

[वीरपुस्तकालय प. नं. ११८६ को
नरपतिजयचर्याटीका]

[विश्वमा शोभायमान निर्मल कीर्तिका राशि भएको
रघुकुलमा प्रख्यात भएका, दानीमा सफा आशय भएका
यक्ष मल्ल राजा हुनुभयो । जसले मिथिला, मगध, गयामा
गएर पुरुषार्थीहरूलाई जितेर नेपाललाई अकण्टक बनाउनु-
भयो । सुहाएको तरवारद्वारा पर्वतका राजालाई जितेर
पूर्वतिर बङ्गालसम्म, दक्षिणतिर गंगानदीसम्म, पश्चिममा
गोरखा पालपासम्म, उत्तरतिर सात दिनको बाटोसम्म
आफ्नो बनाई पृथ्वीलाई भोग गरेर प्रख्यात भएका, मोटा
हात पाखुरा भएका, धनु भिनल्लि अत्यन्त सुहाएका यस्ता
राजा यक्ष मल्ल रमाउनुभयो ।]

यसबाट राजा यक्षमल्लका पालामा नेपालको सिमाना
पूर्वतिर बङ्गालसम्म, दक्षिणमा मिथिला प्रदेश र गङ्गा-
जीतक, उत्तरतिर सिकारजुङ्गक, पश्चिममा गोरखा पालपा-
सम्म थियो भन्ने देखिन्छ ।

पछि यिनका छोराका पालादेखि नेपालराज्य झन
झन् टुक्रिँदै गयो । अन्तिम मल्ल कालमा नेपालमा लग-
भग ५२ जति राज्य खडा भए । त्यसलाई पछि श्री ५
पृथ्वीनारायण शाहले एकीकरण गर्दै पूर्वमा टिष्टासम्म
पुऱ्याए । पूर्वमा नेपालको सिमाना टिष्टासम्म पुगेको थियो
भन्ने कुरा पुरातत्त्वपत्रसंग्रह दोस्रो भागको ४५ पृष्ठमा
प्रकाशित वि. सं. १८६९ को पत्रबाट स्पष्ट छ । श्री ५
रणबहादुर शाहका पालामा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका

कान्छा छोरा राजकुमार बहादुर शाहले नेपालको सिमाना
पश्चिममा शतलजसम्म पुऱ्याए । पश्चिममा नेपालको
सिमाना शतलजसम्म पुगेको थियो भन्ने कुरा ऐतिहासिक
चिठीपत्रसंग्रह पहिलो भागको ९ पृष्ठमा प्रकाशित वि. सं.,
१८७० को पत्रबाट स्पष्ट छ । यो पत्रको व्याख्या श्री
महेशराज पन्तजीले पूर्णिमा ९ अङ्कको ४८-६४ पृष्ठमा
गर्नुभएको छ । यसरी नेपालले फेरि पूर्वरूप लिइसकेको
थियो । तर धेरै काल रहन सकेन । अहिले नेपालको
विस्तार पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म पुगेको छ ।

यिनै नेपाल अन्तर्गत जुमलामा पाइएका पृथ्वी मल्ल,
मेदिनी वर्माहरूका प्राचीन अभिलेखहरूमा नेवारी लिपि
छैनन् । त्यहाँका अभिलेखमा उल्लिखित लिपि हाल चलेको
लिपिको पूर्वरूप देखिन्छ । जसलाई देवनागरी लिपि
भन्दछन् । यी सबै लिपि ब्राह्मी लिपिकै परिवार तथा
रूपान्तर हुन् । सो कुरो प्राचीन लिपिविकास भन्ने पुस्तकमा
दिइएका लिपिको विकासको तालिका हेरे स्पष्ट थाहा
हुन्छ ।

यी सबै लिपिका वर्णमालाका अक्षर उत्तिनै छन् ।
त्यसकारण लिपिमा विभिन्नता भए तापनि आधार वर्णमाला
एउटै छ । यो हिन्दू वर्णमाला रोमन उर्दू तथा चीनका
वर्णमालाका अपेक्षा कत्तिको वैज्ञानिक तथा महत्त्वपूर्ण छ
भन्ने कुरा हामी स्वयं बुझ्न सक्छौं । यस वर्णमालाको
उच्चारण सार्थक छ । यहाँ स्वरमिश्रित व्यञ्जन वर्णमा
मात्रा लाउने एउटै नियमले सारा व्यवहारका निमित्त
पर्याप्त छ । पाणिनिले बताएका वर्णोच्चारणका सबै भेदका
सङ्केतहरूचाहिँ प्रचलित व्यवहारमा स्वरवर्णमा १६ अक्षर
र व्यञ्जनवर्णमा ३५ अक्षर र मात्रा लाउने चिह्न ९
ओटा, अनुस्वारचिह्न एउटा, विसर्ग चिह्न एउटा छन् ।
यस वर्णमालामा लेखनमा लाघव, पढनमा सुगमता, अर्थमा
सरलता आदि गुण छन् । प्रत्येक वर्णका एक एक देवता
अधिपति हुनाले प्रत्येक अक्षर मन्त्रतुल्य छन् । एउटा
अक्षर पढ्दा एउटा देवताको नाम लिए जत्तिकै पुण्य छ ।
त्यस कारण हिन्दूवर्णमाला अन्य राष्ट्रको वर्णमालाभन्दा
कम गौरवको छैन ।

आत्मसंशोधन

मैले धैबुङ पोवाको अभिलेख प्राचीन नेपाल ३ अङ्कको ३०-३१ पृष्ठमा छपाउँदा अभिलेखमा रहेको मितिको गणना पनि छपाएको थिएँ । गणनामा अशुद्ध हुन गई गणनाको टिप्पणी समेत अशुद्ध हुन गएछ । अहिले दोहोर्न्याई गणना गरी हेर्दा वि. सं १८३९ शाके १७०४ माघ शुक्ल पञ्चमीमा बृहस्पतिवार मिल्न आएकोले

यो संशोधन दिइएको हो । सो गणना यस प्रकारको छ—

शाके १७०४ वि. सं. १८३९ माघशुक्ल

	गते	वार	तिथि	घडी	पला
माघ	२७	बृहस्पति	पञ्चमी	३८ ।	३

यसकारण पाठकहरूले सच्याई पढ्नुहुनेछ ।

शङ्करमान राजवंशी